

بیان مسئله

«مسکن» یعنی جایی که در آن سکنی می‌گزینیم تا به سکینه دست یابیم (بهشتی، ۱۳۸۶). این تعریف برای خانه، از بعد تأثیرات اخلاقی و انسانی، دارای ارزش است. چنین تعریفی ساخت خانه را بسیار پیچیده می‌کند؛ چراکه خانه را مایه تکامل، تعالی و آرامش انسان می‌داند. به این ترتیب، تفاوت خانه با چهاردیواری خوابگاه و پناهگاه در وجود چنین تأثیرات انسان‌ساز و معنوی خلاصه می‌شود. خانه، که جزء میراث معماری ایرانی است، دارای ویژگی‌های خاصی است و به گونه‌ای شکل گرفته که نیازهای مادی و معنوی انسان را برطرف می‌سازد. روایات اسلامی حاوی اشاراتی به سکونت‌گاه‌های خرد مانند خانه‌ها است که علی‌رغم تأکید بر سطوح کالبدی، بر ابعاد معنوی نیز اشاره دارد (وثیق و پشتوتنی‌زاده، ۱۳۸۸).

«خانه» یکی از مباحث مهم در معماری سنتی ماست که از آغاز تولد تا پایان زندگی، تمام خاطرات آدمی در آن شکل می‌گیرد. خانه یک شیء یا ساختمان نیست، بلکه مجموعه‌ای از شرایط است که خاطرات، آرزوهای گذشته و حال را یکجا در خود جای می‌دهد. یک خانه مجموعه‌ای از آیین‌ها، ضرب آهنگ‌های شخصی و روال عادی زندگی روزمره است. خانه را نمی‌توان یک‌باره پدید آورد، بلکه از نظر زمان از تداوم برخوردار است و محصول تدریجی تطبیق خانوادگی و فردی با جهان است (پالاسما، ۱۳۸۹). در شکل‌گیری خانه‌های سنتی ایران، عوامل و عناصر زیادی نقش داشته است. در این میان، یکی از عوامل تعیین‌کننده، عامل فرهنگ است. به اعتقاد راپاپورت عامل فرهنگ و درک انسان‌ها از جهان و حیات، که شامل اعتقادات مذهبی، ساختار اجتماعی قبیله، خانواده، روش زندگی و شیوه ارتباطات اجتماعی افراد می‌باشد، نقش مؤثری در مسکن و سازمان تقسیمات فضایی آن داشته است (مسائلی، ۱۳۸۸). «اخلاق» به‌عنوان یک عامل متأثر از فرهنگ حاکم بر جامعه، تأثیر زیادی در ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران داشته است. «اخلاق اسلامی» مجموعه‌ای است از مطالب مرتبط به اخلاق و بخصوص علم اخلاق، که به جهان اسلام و فرهنگ اسلامی منتسب‌اند، صرف‌نظر از اینکه با اخلاق در حوزه‌های دیگر کمابیش دارای مشترکاتی باشد (نازی دیزجی و دیگران، ۱۳۸۹). تکریم مهمان نیز که یکی از مؤلفه‌های اخلاق اسلامی می‌باشد، به‌عنوان یک عامل متأثر از فرهنگ، تأثیر زیادی در ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران داشته است.

تکریم مهمان و جلوه آن در ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران

محمدباقر ولیزاده اوغانی* / اکبر ولیزاده اوغانی**

چکیده

تکریم مهمان یکی از مؤلفه‌های اخلاق اسلامی بوده و در بسیاری از کتب اندیشمندان، آیات و روایات اسلامی بر آن تأکید شده است. با نگاهی عمیق به ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران، می‌توان توجه به تکریم و بزرگداشت مهمان را در آن به شکل ملموسی مشاهده کرد. هدف این پژوهش، تحلیل و بررسی جلوه یکی از مؤلفه‌های اخلاق اسلامی یعنی تکریم مهمان در ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران می‌باشد. روش تحقیق از نوع توصیفی-تحلیلی می‌باشد. ابتدا از طریق شیوه‌های تحقیق کتابخانه‌ای، مفهوم تکریم مهمان از کتب برخی صاحب‌نظران، اندیشمندان و آیات و روایات اسلامی استخراج شده، سپس جلوه تکریم مهمان در ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. کلیدواژه‌ها: اخلاق و معماری، تکریم مهمان، خانه‌های سنتی.

اهمیت و ضرورت تحقیق

با نگاهی به معماری سنتی، می‌توان یکی از باشکوه‌ترین مشخصه‌های معماری سنتی ایران را در طراحی خانه‌ها مشاهده کرد و آن پایبندی معمار به اصول و اعتقاداتش می‌باشد. یکی از این اصول، تکریم مهمان است که در ساختار فضایی خانه‌های سنتی جلوه یافته است. اما آیا در معماری امروز ما نیز به چنین قواعدی توجه می‌شود. به نظر می‌رسد در شهرهای امروزی، توجه چندانی به معماری و اخلاق اسلامی نمی‌شود و پایبندی به اصول اخلاقی در ساختار فضایی خانه‌ها کم‌رنگ‌تر از گذشته شده و با معیارهای درونی انسان چندان همخوانی ندارد. از این رو، بررسی تکریم مهمان و جلوه آن در ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران، امری ضروری تلقی می‌شود. آنچه در این پژوهش اهمیت دارد، تحلیل و بررسی جلوه تکریم مهمان و مهمان‌نوازی در ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران می‌باشد. در پاسخ به این سؤال، در ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران توجه به تکریم و بزرگداشت مهمان به چه صورتی جلوه یافته است؟

روش تحقیق

روش تحقیق از نوع توصیفی - تحلیلی می‌باشد. برای انجام مطالعه، از شیوه‌های مرسوم جمع‌آوری اطلاعات اعم از اسنادی و میدانی بهره‌گیری شده است. در بخش مطالعات کتابخانه‌ای، به بررسی مبانی نظری موضوع پرداخته و مفهوم تکریم مهمان و مهمان‌نوازی از کتب اندیشمندان، صاحب‌نظران و آیات و روایات اسلامی استخراج، سپس جلوه آن در ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

اخلاق و معماری

«اخلاق» و مؤلفه‌های آن از واژه‌هایی است که در آموزه‌های دینی به صورت برجسته مطرح شده است. در فرهنگ‌های لغت، معانی مشابهی برای واژه «اخلاق» بیان شده است. بر این اساس، واژه «اخلاق» جمع خُلُق و خُلُق است و در لغت، به معنی مفاهیم خوی‌ها، طبیعت باطنی، سرشت درونی، طبع، مروت، خوش‌رفتاری اخلاقیات ارتباط نزدیک و تنگاتنگی با ارزش‌ها دارد و به‌عنوان ابزاری نگریسته می‌شود که ارزش‌ها را به عمل تبدیل می‌کنند. «اخلاق» یعنی رعایت اصول معنوی و ارزش‌هایی که بر رفتار شخص یا گروه حاکم است. اینکه درست چیست؟

نادرست کدام است؟ اخلاق مفاهیمی چون اعتماد، صداقت، درستی، وفای به عهد، عدالت و مساوات، فضایل شهروندی و خدمت به جامعه را دربرمی‌گیرد (دفت، ۱۳۷۴، ص ۶۳۸).

در معماری سنتی و در میان بنیان مسلمان، شیوه‌نامه‌های معنوی و اخلاقی رایج بوده که به فتوت‌نامه مشهور است. این آیین جوانمردی، که خصوصیات اخلاقی مشاغل مختلف را تشکیل می‌دهد، برگرفته از آیات قرآن و سخنان پیامبر ﷺ و امامان علیهم‌السلام و سایر بزرگان دینی بوده و بنیان از نظر اخلاقی ملزم به رعایت آن بوده‌اند و با حفظ این‌گونه شئون، حرمت شغلی خود را پاس می‌داشتند (خان‌محمدی، ۱۳۷۱).

معمار سنتی، که به فتوت‌نامه‌ها عمل می‌کرده و آراسته به اخلاق نیک بوده، با وارد کردن متغیرهای خاص همچون ارزش‌های روان‌شناسانه و مفاهیم اخلاقی، فضای معماری متفاوتی عرضه می‌داشته و معماری را به درجه بالایی از ارزش و غنا ارتقا می‌بخشید. آنچه در مورد معماری سنتی ایرانی قابل توجه است، اینکه اطلاعات، دانش، خلاقیت و آگاهی وی برگرفته از حوزه‌های متفاوت علوم و فنون و شناخت مسائل روان‌شناختی استوار است (نایی و دیگران، ۱۳۸۶).

معماری سنتی ایران دارای مشخصه‌هایی است که با گام زدن در میان بافت‌های قدیمی می‌توان جلوه‌های آن را در ساختار فضایی مشاهده کرد و آن پایبندی معمار به اصول و اعتقاداتش می‌باشد. یکی از این اصول، که در معارف دینی ما مورد توجه قرار گرفته و بسیاری از علما بر اهمیت آن تکیه دارند، مقوله اخلاق است. «اخلاق» به‌عنوان یکی از معیارها و شاخصه‌های شناخت ابعاد انسانی در بسیاری از علوم و شاخه‌های هنری گسترش یافته است، به نحوی که صاحب‌نظران بر این باورند که اخلاق و پایبندی به اصول، رمز جاودانگی یک اثر، علم و... می‌باشد. پیروی از اصول اخلاقی و انسانی و ایجاد فضایل در انسان‌ها در تمامی فرهنگ‌ها از اهداف ایده‌آل تلقی می‌شود و بسیاری از حکیمان، عارفان و متألهان در ایجاد نظام ارزشی و اصول اخلاقی آن کوشیده‌اند. در پاره‌ای از فرهنگ‌ها، شکل‌گیری روحیه جوانمردی، فتوت و مردانگی، گونه‌هایی از آیین‌ها، مرام‌نامه‌ها و اصول مدون را در حکمت عملی دامن زده است (موسوی، ۱۳۹۰). معماری از اخلاق به دور نیست و رعایت موازین عمومی اخلاق اسلامی از قبیل عدالت، صداقت، تعهد، ارزش‌ها، حق همسایه، مهمان‌نوازی و غیره از دیرباز در ساختار فضایی معماری سنتی ایران مورد توجه بوده است.

تکریم مهمان و مهمان‌نوازی

«مهمان‌نوازی» یکی از مؤلفه‌های برجسته اخلاقی می‌باشد که در کتب اندیشمندان، صاحب‌نظران و

آیات و روایات اسلامی بر آن تأکید شده است. یکی از روش‌های گسترش دوستی در جامعه اسلامی، دیدار با یکدیگر در خانه و مهمان‌نوازی صاحب‌خانه است. از آنجا که در دین مبین اسلام، تأکید بسیاری به مهمان‌نوازی شده است و روایات و احادیث فراوانی از حضرت رسول ﷺ و ائمه اطهار^(ع) درباره مهمان و مهمان‌نوازی وارد شده است، مردم مسلمان ایران توجه ویژه‌ای به این مقوله دارند. از سویی دیگر، آنچه در یک جامعه بشری از ارزش و اهمیت والایی برخوردار است، اندیشه‌ای است که ریشه در اعتقادات، سنت‌ها و باورهای مردم دارد و در بین سایر جوامع زبازد عام و خاص است (خلعتبری لیماکی، ۱۳۸۸، ص ۳).

جمله «مهمان حبیب خداست» سنت جاری و پذیرفته‌شده در بین مسلمانان است؛ زیرا مهمان برای رضای خدا به ملاقات دوستش رفته است، پس خدا او را دوست دارد. در نتیجه، باید به گرمی پذیرایی شود (معماریان و دیگران، ۱۳۸۹).

مهمان‌داری و مهمان‌نوازی یکی از صفات برجسته هر خانواده، شهر و یا کشور است. وقتی کسی می‌خواهد از خوبی‌های شخصی یاد کند، می‌گوید: «آدم مهمان‌نوازی است» و یا می‌گوید: «مردم فلان شهر، آدم‌های مهمان‌دوستی هستند» و از مهمان، خوب پذیرایی می‌کنند. ایرانیان که در مهمان‌نوازی زبازد خاص و عام هستند و یکی از الگوهای رفتاری آنها در طول چند هزار ساله‌شان مهمان‌نوازی بوده، همواره احترام به مهمان را امری مهم و تا حدی واجب می‌شمرده‌اند.

این امر در سفرنامه‌های سیاحان بازتاب خوبی پیدا کرده‌اند. شاردن، تاجر، سیاح و سفرنامه‌نویسی که در عصر صفویه به ایران آمده و مدت طولانی در ایران اقامت داشته است، در مورد ایرانیان می‌نویسد: «مهمان‌نوازی نکته‌ای که به نظر من در زندگانی ایرانیان غیر از کم‌خوری بیشتر قابل تحسین است، مهمان‌نوازی آنهاست» (خلعتبری لیماکی، ۱۳۸۸، ص ۹۵). خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: «داستان مهمانان حضرت ابراهیم^(ع)، آن‌گاه که نزد او آمدند و گفتند سلام، گفت: سلام، شما مردمی ناشناخته‌اید، در نهان و شتابان نزد کسان خود رفت و گوساله فربه‌ی آورد، طعام را به نزدشان گذاشت و گفت: چرا نمی‌خورید» (ذاریات: ۲۶). باتوجه به مطالب فوق، تکریم مهمان و مهمان‌نوازی به قدری مورد توجه است که در منابع گوناگون از جمله، کتب اندیشمندان اسلامی، آیات و روایات، سفرنامه‌های سیاحان، شعر و ادب فارسی و غیره مورد تأکید قرار گرفته است. در جدول (۱) برخی از آنها آورده شده است.

جدول (۱) تکریم مهمان و مهمان‌نوازی و مفهوم آن از نظر برخی از اندیشمندان، صاحب‌نظران و آیات و روایات اسلامی

مهمان‌نوازی از نظر...	تکریم مهمان و مهمان‌نوازی	منبع
تعبیرنامه‌ها	مهمان: مهمان کسی است که بر دیگری وارد شود و از او با طعام و دیگر وسایل پذیرایی کنند.	دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۴، ص ۲۹۱۴
	تکریم: گرمی داشتن، نیک گرمی کردن، کریم گفتن کسی را.	دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۵، ص ۶۹۰۶
	مهمان‌نوازی: تلاش میزبان برای تأمین راحتی مهمان اطلاق می‌گردد. مهمان‌نوازی از نظر لغوی به معنی ابراز لطف عملی، تفقد و پذیرایی از مهمان است.	معین، ج ۶، (ویکی پدیا، تاریخ دسترسی: ۹۱/۰۵/۱۰)
	تکریم: گرمی داشتن، گرمی کردن، بزرگواری شمردن، تکریمان.	معین، ۱۳۷۱، ص ۱۱۲۶
حسن عمید	مهمان: کسی که بر خانه کسی دیگری برود و در آنجا از او پذیرایی کنند. مهمان هم گفته می‌شود.	عمید، ۱۳۶۱، ص ۱۱۵۷
	تکریم: گرمی داشتن، عزیز و ارجمند شمردن.	عمید، ۱۳۶۱، ص ۴۰۷
آیات و روایات	داستان مهمانان حضرت ابراهیم ^(ع) آن‌گاه که نزد او آمدند و گفتند: سلام گفت: سلام، شما مردمی ناشناخته‌اید، در نهان و شتابان نزد کسان خود رفت و گوساله فربه‌ی آورد طعام را به نزدشان گذاشت و گفت: چرا نمی‌خورید.	ذاریات: ۲۶
	یکی از وصیت‌های پیامبر گرمی ^(ص) به حضرت علی ^(ع) این بود: تو را وصیت می‌کنم به خوب همسایه‌داری و اکرام کردن مهمان و پذیرایی از آنها.	مجلسی، ۱۴۰۷، ج ۷، ص ۴۱۱
	کسی که مهمانی نمی‌کند، خیری در او نیست.	مجلسی، ۱۴۰۷، ج ۱۵، ترقی، ۱۳۶۶، ص ۲۰۵
	هر خانه‌ای که مهمان در آن وارد نمی‌شود ملائکه نیز داخل نمی‌شوند.	سزواری، ص ۳۷۸، ح ۱۰۵۸
	هیچ مؤمنی نیست که مهمان را دوست داشته باشد، مگر اینکه در روز قیامت وقتی از قبر بیرون آید صورتش مانند ماه شب چهارده بدرخشد. کسانی که او را می‌بینند می‌گویند: آیا پیغمبر مرسلی است که این قدر نورانی است، اما در جواب آنها گفته می‌شود او پیغمبر و نبی نیست، بلکه مؤمنی است که مهمان را دوست می‌داشته و او را اکرام کرده است و راهی برای او نیست جز اینکه داخل بهشت شود.	نوری طبرسی، ۱۴۰۷، ج ۱۶، باب ۳۳، ص ۲۵۷
	وقتی خداوند عزوجل خیر و بنده‌ای را بخواهد، هدیه‌ای برای او می‌فرستد بعضی از اصحاب پرسیدند: آن هدیه چیست؟ فرمود: مهمان است که روزی خود را می‌آورد و گاه‌ها اهل آن خانه را با خود می‌برد.	همان، ح ۴
	برای هر چیز زکاتی وجود دارد و زکات خانه (ساختن و آماده کردن) اتاق مهمان است.	میرزایی، ۱۳۸۷، ح ۱۳۵۷، ص ۲۳۹
	یکی از نشانه‌های ایمان، خوش‌خفتی و مهمانی دادن است.	مجلسی، ۱۴۰۷، ج ۷۱، ص ۳۹۲، ح ۵۶
	مهمان‌داری از اخلاق انبیاء و ائمه و از نشانه‌های اولیاء الهی و مردان راه حق است.	انصاریان، ۱۳۸۶، ص ۵۲۶
	مهمان‌نوازی از سجایای برجسته اخلاقی است و ملت‌هایی که بهره بیشتری از این سجه اخلاقی دارند، به آن مباحث و افتخار می‌کنند.	محمدی، ۱۳۷۸، ص ۱۸
امام علی ^(ع) خطاب به علاءبن زیاد: در این خانه مهمان‌نوازی کن تا در آخرت نیز چنین خانه‌ی وسیعی داشته باشی.	نهج البلاغه، خطبه ۲۰۹	
تکریم و ادب	که مهمان کندهان نیارد نوید به نیکی مدارید از وی امید.	خلعتبری لیماکی، ۱۳۸۸، ص ۳
	خانه من چون کمان پاک است از اسباب عیش پر در آرد مهمان چون تیر در کاشانه‌ام.	محمدی، ۱۳۷۸، ص ۲۰
	خانه‌ای از خانه آینه دارم پاک‌تر هر چه هر کس آورد، با خویش مهمانش کنم.	همان، ص ۱۹
	مهمان‌نوازی نکته‌ای که به نظر من در زندگانی ایرانیان غیر از کم‌خوری بسیار شایان تحسین است، مهمان‌نوازی آنهاست.	خلعتبری لیماکی، ۱۳۸۸، ص ۹۵
سفرنامه‌های سیاحان	یکی دیگر از رسوم ایرانیان پیشباز و به بدرقه مهمان رفتن است.	(براون، ۱۳۶۰: ۱۵۶)؛ خلعتبری لیماکی، ۱۳۸۸، ص ۹۶
	هرگاه ایرانیان در جایی به مهمانی بروند، صاحبخانه یا پسرش به استقبال می‌رود....	(گوینو، ۱۳۶۷: ۸ و ۱۷۰) (خلعتبری لیماکی، ۱۳۸۸: ۹۷)

بررسی جلوه تکریم مهمان و مهمان‌نوازی در ساختار فضایی خانه‌های سنتی

۱. ساباط

«ساباط» در فرهنگ لغت به معنای دالان، راهرو روپوشیده، سقفی است که در زیر آن راه ورود به خانه می‌باشد (عمید، ۱۳۶۱، ص ۶۸۰). یکی از ویژگی‌های بارز شهرسازی و معماری سنتی ایران، کوچه‌ها و گذرهای سرپوشیده آن هستند که به آنها «ساباط» گفته می‌شود. هدف از طراحی و اجرای ساباط این است که انسان گرم‌زده را دمی در زیر سایه خود، از تابش خورشید در امان نگه دارد. نحوه استقرار ساباط‌ها به گونه‌ای است که انسان پیاده در مسیر حرکت خود در یک توالی مناسب در فضای سایه قرار می‌گیرد. در بسیاری از ساباط‌های ورودی چند خانه مجتمع شده است که از نظر افزایش حس همسایگی و همبستگی محله‌ای نیز حائز اهمیت است. همچنین می‌توان گفت: ساباط‌های، سایه‌اندازهایی بودند که در مقابل در ورودی ساخته می‌شد تا از این طریق مهمانان از گزند آفتاب و گرما در امان باشند و در فاصله رسیدن صاحب‌خانه و گشودن در، آزاری به آنها نرسد (پیرنیا، ۱۳۸۴، ص ۱۵۹).

۲. سردر

استقبال یا بدرقه از مهمان، که از سنت‌های دیرینه ایرانیان است، در محدوده فضای ورودی اتفاق می‌افتاد (برزگر، ۱۳۸۶). از این رو، ساختار آن به شکلی بود که درخور استقبال و بدرقه مهمان باشد. هلال تزئینی روی در و تنها قسمت خارج از خانه که اغلب کاشی‌کاری دارد و معمولاً به گونه‌ای ساخته می‌شد که در زمستان‌ها مانع از ریزش برف و باران بود و در تابستان‌ها نیز مانعی برای تابش مستقیم آفتاب به شمار می‌رفت (کاتب، ۱۳۸۴، ص ۱۲۶). سردر منازل مجلل و تورفتگی مقابل آن هر مهمانی را به داخل دعوت می‌کرد. در بالای سردر، آیاتی از قرآن کریم یا عبارات مذهبی، که معمولاً آیه شریفه «بسم الله الرحمن الرحيم» بود، نوشته می‌شد تا مهمانان و ساکنین هنگام ورود و خروج از زیر آیات قرآنی یا روایات و عبارات دینی عبور کنند. بر سطح سردر، کتیبه‌های کاشی یا مرمری به شکل‌های مختلف و با مضامین آیات قرآنی و احادیث، نام پنج تن، نام بانی، تاریخ ساخت خانه و عدد ۷ تعبیه می‌گردید تا در هنگام خروج از خانه، ساکنان را از شر شیطان و چشم بد در امان نگه دارد (رمضان جماعت و نیستانی، ۱۳۸۹). خود درها نیز به گونه‌ای طراحی می‌شدند که فرد برای ورود خم می‌شد که این نشان از تکریم و احترام مهمان نسبت به

صاحب‌خانه بود (پیرنیا، ۱۳۸۴، ص ۱۶۰). بر تمامی درب‌های ورودی فضاها‌های مسکونی، کوبه‌ای برای مردان (با صدای بم) و حلقه‌ای (با صدای زیر) برای زنان تعبیه می‌گردید که یکی از راه‌حل‌های ایجاد حریم و اعلان آمادگی به میزبان در جهت رعایت دستورات شرع مقدس می‌باشد (معماریان، ۱۳۸۹، ص ۳۹۴). بنابراین، با به صدا در آمدن هر یک از این کوبه‌ها صاحب‌خانه مطلع می‌گردید که زن پشت درب منزل است یا مرد؟ اینچنین مهمان آزرده نمی‌شد. یکی دیگر از نشانه‌های احترام به مهمان، آب و جارو کردن جلو درب خانه و تمیز بودن آن بود.

۳. سکوه‌های مقابل در

سکوه‌های کناری سردر، که «پاخوره» نام داشتند، برای نشستن مهمانانی که با صاحب‌خانه کار داشتند و لازم نبود وارد خانه شوند استفاده می‌شد (پیرنیا، ۱۳۸۴، ص ۱۵۹). ایجاد سکوهایی در ورودی بناهای مسکونی، نشانه‌ای از احترام به سنت مهمان‌نوازی در فرهنگ ایرانی بوده است (نقی‌زاده و دیگران، ۱۳۸۹). سکوه‌های آجری یا سنگی دو سوی پیشطاق، حالتی نیمه‌خصوصی داشت؛ زیرا هم هنگام گفت‌وگوی صاحب‌خانه با همسایه‌ها یا مراجعان با اهالی خانه، از آن استفاده می‌شد و هم هنگام انتظار و رفع خستگی، بدون کسب اجازه از صاحب‌خانه، مورد استفاده مراجعان یا عابران قرار می‌گرفت. این کار، یکی از الگوهای رفتاری و عادات بارز مردم آن زمان محسوب می‌شد (میرزایی و دیگران، ۱۳۸۵).

۴. هشتی و دالان

«هشتی» قسمت بیرون هشته خانه که به شکل‌های مختلف ساخته می‌شده، فضای سرپوشیده متصل به کوچه و حیاط خانه، فضایی بعد از فضای ورودی که اغلب بلافاصله پس از درگاه قرار می‌گیرد (در معماری اسلامی)، نه تنها جایی که از منطقه بسته خانه بیرون می‌آید و ارتباط آن را با خارج تأمین می‌کند. مهم‌ترین کارکرد هشتی، تقسیم مسیر ورودی به دو یا چند جهت و حفظ قسمتی از حریم خانه است (نیک‌بخت و سیدصدر، ۱۳۸۱، ص ۵۸۹).

از عناصر مهم نظام ورودی، فضای هشتی است که گاهی از آن برای پذیرایی موقت از مراجعه‌کننده‌ای استفاده می‌شود که به اتاق پذیرایی دعوت نشده است. مسیر دسترسی به ناحیه خصوصی و پذیرایی برای خانه‌هایی که دو حیاط دارند نیز هشتی است. بنابراین، هشتی هم عملکرد معماری دارد و هم با ظرایف زندگی اجتماعی هماهنگ شده است (معماریان و دیگران، ۱۳۸۹؛ معین، ۱۳۷۱، ص ۱۰). داخل هشتی عناصر مختلف مثل سکوه، چراغدان و... در نظر گرفته

معمولاً یک حوض و چند باغچه داشت که ایجاد محیط خودمانی و دلکش برای مهمانان و اهل خانه می‌نمود.

۶. پذیرایی (تالار، اتاق مهمان و ...)

از جمله موارد تطابق معماری خانه با فرهنگ اسلامی را می‌توان در اهمیت معماری اتاق پذیرایی مشاهده کرد؛ زیرا بهترین فضای خانه و زیباترین جای آن به این اتاق اختصاص یافته است تا به دستور اسلام در تکریم مهمان و اختصاص بهترین مکان خانه به او عمل شود (همان).

یکی از فضاهای خانه، که برای پذیرایی از مهمانان محترم و مخصوص مورد استفاده قرار می‌گرفت، تالار بود. تالار، عموماً فضایی بود با تزئینات بسیار زیبا و پرکار که در کنار اتاق‌های ساده زندگی در خانه‌های سنتی کاملاً مشهود بود. تالار با گچ‌بری، آئینه‌کاری، نقاشی روی گچ، مقرنس و با نقاشی روی چوب تزئین می‌شدند. جبهه رو به حیاط تالار با ارسی‌های پنج دری یا هفت دری به حیاط خانه مربوط می‌شدند (کاتب، ۱۳۸۴، ص ۱۲۶). این فضا به دلیل کاربری آن در محور اصلی خانه و شاخص بود. اتاق پنج دری نیز به‌عنوان اتاق مهمانی بوده که در خانه‌های بزرگ همچون اتاق نشیمن بوده است. در داخل آن تورفتگی کمی بالاتر از سطح زمین به نام «شاه‌نشین» قرار داشته که در آن مهمان‌های بزرگ یا بزرگ خانه می‌نشسته‌اند (معماریان، ۱۳۸۹، ص ۱۴۷). در بعضی خانه‌ها، که توانایی صاحب‌خانه کم بوده، بالا خانه‌ای به نام فروار با عملکرد اتاق مهمان روی سر در کوچه می‌ساختند (پیرنیا، ۱۳۸۴، ص ۱۶۳). احترام به مهمان، پذیرایی و فضای خاص او در خانه‌های گوناگون قابل تعمق و بررسی است. در هر خانه هرچند کوچک، یک مهمانخانه و اتاقی برای مهمان وجود داشته است (معماریان، ۱۳۸۹، ص ۱۵۶). این امر نشان از توجه ایرانیان به تکریم و بزرگداشت مهمان است. آشپزخانه نیز در محلی قرار می‌گرفته که به اتاق مهمان نزدیک باشد (همان، ص ۱۶۴).

نتیجه‌گیری

در ساختار فضایی خانه‌های سنتی ایران، توجه به تکریم مهمان به گونه‌ای ملموس مطرح شده است. احترام به مهمان، پذیرایی و فضای مخصوصی برای او در خانه‌های ایرانی قابل تعمیق و بررسی است. این مقاله به بررسی نمود تکریم مهمان در ساختار خانه‌های سنتی پرداخته و هدف آن تحلیل جایگاه تکریم مهمان به‌عنوان یکی از مؤلفه‌های اخلاق اسلامی در ساختار فضایی

می‌شد و معمولاً با کاربردی زیبایی پوشانده می‌شد. بعضی اوقات بالای هشتی اتاقی در نظر گرفته می‌شد که مهمانان می‌توانستند از آن استفاده کنند (پیرنیا، ۱۳۸۴، ص ۱۶۳).

در این فضا، با ایجاد سکوهایی در بدنه هشتی، میهمانان غریبه و نامحرم پذیرایی اولیه می‌کردند. در صورت تمایل دعوت به بخش بیرونی از طریق راهروی شکسته، با حفظ حریم اندرونی می‌شوند. در این فضا، معمار سنتی با توجه به خواست دینی ساکنان اقدام به خلق و ابداع فضا با مفهوم جدید می‌نماید (مسائلی، ۱۳۸۸).

۵. میانسرا یا حیاط (اندرونی و بیرونی)

حیاط، از اجزای مهم خانه است که علاوه بر سازماندهی اتاق‌ها و فضای اطراف آن، تحت تأثیر فرهنگ جوامع گوناگون، عملکرد متفاوتی را به خود گرفته است (معماریان و دیگران، ۱۳۸۹).

خانه‌های سنتی اکثراً دارای دو حیاط به نام اندرونی و بیرونی بوده‌اند. «اندرونی» خانه و حیاطی که عقب حیاط بیرونی ساخته شده و مخصوص سکونت زن و فرزند و سایر افراد خانواده و صاحبخانه، می‌باشد و «بیرونی» عمارت و حیاطی را گویند که وصل به عمارت اندرونی و مخصوص پذیرایی مهمانان مرد است (عمید، ۱۳۶۱، ص ۱۹۴).

ارتباط حیاط بیرونی و اندرونی، به‌گونه‌ای ساخته می‌شد که ارتباط حیاط بیرونی از مسیر شاه کوچه، بازار و یا خیابان فراهم شود و قسمت اندرونی از کوچه فرعی راهی جداگانه داشته باشد. در قسمت بیرونی افراد و فامیل غیرمحرّم (مانند مهمانان) زندگی می‌کردند و اهل حرم بدون ارتباط با آنها می‌توانستند از درب دیگری از حیاط خارج شوند (زمرشیدی، ۱۳۹۰) این امر هم موجب حفظ حرمت اهل حرم و هم حفظ حرمت مهمان می‌شد.

تحقق مفهوم اندرونی و بیرونی، که با آداب زندگی یک خانواده مسلمان هماهنگی دارد، پاسخی معمارانه به خواست فطری ساکنان است که به‌معنای حجاب داشتن و محفوظ ماندن از دید نامحرمان، است. در عین حجاب داشتن، حرمت و احترام مهمانان باقی می‌ماند (مسائلی، ۱۳۸۸). اندرونی و بیرونی، دلیل فرهنگی عامل شکل‌گیری دو حیاط برای یک خانه ایرانی است. یک حیاط برای زندگی خصوصی و یک حیاط برای مهمان (معماریان، ۱۳۸۹ الف، ص ۱۵۵). در واقع، وجود دومین حیاط عموماً ناشی از ضرورت نیاز به مهمان‌نوازی در کنار رعایت حریم خصوصی یا جدایی خدومه از اهل خانه است (معماریان و دیگران، ۱۳۸۹). هر حیاط

خانه‌های سنتی ایران می‌باشد. تطبیق ارزش‌های تکریم مهمان از منظر عقاید اندیشمندان، صاحب‌نظران و آیات و روایات اسلامی با فضای خانه‌های سنتی ایران از اهداف این تحقیق بوده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که مهمان و مهمان‌نوازی از دیرباز در نزد ایرانیان جایگاه ویژه‌ای داشته و مردمان ایران زمین در این خصوص از آیات قرآنی، روایات اسلامی و دیگر منابع موجود بهره گرفته‌اند. از سوی دیگر، تکریم مهمان در معماری فضای خانه‌های سنتی ایران نمود و تجلی خاصی یافته است که به روشنی می‌توان در ابعاد گوناگونی ساختار فضایی از جمله، سبابط، سردر ورودی، هشتی، حیاط، اتاق‌های پذیرایی و... آن را مشاهده نمود.

منابع

- برزگر، ماریا، «معماری ورودی در خانه‌های قدیم ساری»، (۱۳۸۶)، *مسکن و انقلاب*، ش ۱۲۰، ص ۲۲-۳۲.
- بهشتی، سیدمحمد، «خانه و فرهنگ ایرانی»، (۱۳۸۶)، *آبادی*، ش ۵۵، ص ۱۲۰-۱۲۳.
- پالاسما، یوهانی، «هویت، حریم خصوصی و مأوا»، (۱۳۸۹)، ترجمه امیر امجد، *صنعت سینما*، ش ۹۷، ص ۱۱۷.
- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۴)، *آشنایی با معماری اسلامی ایران*، چ دهم، تهران، سروش دانش.
- خان‌محمدی، علی‌اکبر، «فتوت‌نامه بنایان»، (۱۳۷۱)، *صفه*، سال دوم، ش ۵، ص ۱۰-۱۵.
- خلعبرتری لیماکی، مصطفی (۱۳۸۸)، *جایگاه مهمان و مهمان‌نوازی در فرهنگ مردم ایران*، تهران، طرح آینده.
- دفت، ریچارد ال (۱۳۷۴)، *تئوری سازمان و طراحی ساختار*، ترجمه علی پارسائیان و سیدمحمد اعرابی، تهران، مطالعات پژوهش‌های بازرگانی.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷)، *لغت‌نامه دهخدا*، تهران، روزنه.
- رمضان جماعت، مینا و جواد نیستانی، «جلوه‌های سنت و تجدد در فضاهای و رودی خانه‌های تهران دوره قاجار»، (۱۳۸۹)، *هنرهای زیبا، معماری و شهرسازی*، ش ۴۴، ص ۶۵-۷۵.
- زمرشیدی، حسین، «آموزه‌های معماری ایرانی و ساختمان‌سازی مسکونی از دوره قاجار تا امروز»، (۱۳۹۰)، *مطالعات شهر ایرانی اسلامی*، ش ۳، ص ۱-۱۰.
- سبزواری، محمدبن محمد (۱۴۱۴ق)، *جامع‌الآخبار*، قم، موسسه آل‌البیت ☞.
- عمید، حسن (۱۳۶۱)، *فرهنگ فارسی عمید*، تهران، ابن سینا.
- کاتب، فاطمه (۱۳۸۴)، *معماری خانه‌های ایرانی*، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق)، *بحارالانوار*، بیروت، موسسه الوفا.
- محمدی، نورمیراد (۱۳۷۸)، *مهمان‌داری در اسلام*، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
- مسائلی، صدیقه، «نقشه پنهان به مثابه دست آورد باورهای دینی در مسکن سنتی کویری ایران»، (۱۳۸۸)، *نشریه هنرهای زیبا*، ش ۳۷، ص ۲۷-۳۸.
- معماریان، غلامحسین (۱۳۸۹الف)، *سیری در مبانی نظری معماری*، تهران، سروش دانش.
- _____ (۱۳۸۹ب)، *معماری ایرانی*، تهران، سروش دانش.
- معماریان، غلامحسین و دیگران، «تأثیر فرهنگ دینی بر شکل‌گیری خانه: مقایسه تطبیقی خانه در محله مسلمانان، زرتشتیان و یهودیان کرمان»، (۱۳۸۹)، *تحقیقات فرهنگی*، دوره سوم، ش ۲، ص ۱-۲۵.
- معین، محمد، (۱۳۷۱)، *فرهنگ فارسی*، تهران، سپهر.
- موسوی، سیدرضی، «هنر اسلامی در آیین فتوت‌نامه‌ها با تأکید بر فتوت‌نامه چیت سازان»، (۱۳۹۰)، *مطالعات هنر اسلامی*، ش ۱۵، ص ۲۱-۳۴.
- میرزایی، رضا و دیگران، «بررسی مصالح بافت و رنگ در طراحی فضاهای توقف و استراحت در دوره معماری و شهرسازی مدرن ایران»، (۱۳۸۵)، در: مجموعه مقالات سومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ص ۱۹۰.
- میرزایی، علی‌اکبر (۱۳۸۷)، *نهج‌الفصاحه*، قم، صالحان.

نازی دیزجی، سجاد و دیگران، «اخلاق در معماری»، (۱۳۸۹)، *اخلاق در علوم و فناوری*، سال پنجم، ش ۳ و ۴، ص ۱۰۵-۱۱۴. نایی، بتول و دیگران، «تأثیر نور فضاهای داخلی بر کیفیت زندگی و رفتارهای اخلاقی انسان»، (۱۳۸۶)، *اخلاق در علوم و فناوری*، سال دوم، ش ۳ و ۴، ص ۶۵-۷۲.

نراقی، مهدی (۱۳۷۶)، *علم اخلاق اسلامی*، ترجمه مصحح سیدجلال‌الدین مجتبی، تهران، حکمت.

نصاریان، حسین (۱۳۸۶)، *نظام خانواده در اسلام*، قم، ام ابیها.

نقی‌زاده، محمد و دیگران، «ملاحظات فرهنگی در شکل دهی به نماهای شهری با تکیه بر ساختار نماهای شهری ایرانی در دوران

اسلامی، (۱۳۸۹)، *هویت شهر*، سال پنجم، ش ۷، ص ۶۱-۷۴.

نوری طبرسی، حسین (۱۴۰۷ق)، *مستدرک الوسائل*، قم، موسسه آل‌البیت.

نیک‌بخت، محسن و سیدابوالقاسم سیدصدر (۱۳۸۱)، *دایرةالمعارف معماری و شهرسازی*، تهران، آزاده.

وثیق، بهزاد و آزاده پشتوتی‌زاده، «مفهوم سکونت در آیات و روایات اسلامی»، (۱۳۸۸)، *مسکن و محیط روستا*، ش ۱۲۹، ص ۵۰-